BÜLBÜL ÖTÜŞÜNÜN ANONİM BİYOGRAFİYE GÖRE ANLAMLANDIRILMASI ÜZERİNE

On the Meaning of the Singing of the Nightingale According to the Anonymous Biography

Prof. Dr. Abdulkadir EMEKSİZ*

ÖZ

İnsanoğlu, yaşadığı zamana, içinde bulunduğu kültür ortamına, bilgi ve algı seviyesine göre farklılıklar göstermekle birlikte tabiatla ve kendisi dışındaki varlıklarla sürekli ilişki içinde olmuştur. İnsanın yakından veya uzaktan tanıdığı, korktuğu veya birlikte yaşadığı canlılar ve bunlarla ilişkili edebî verimler ve yaklaşımlar da farklılık göstermektedir. Tabiata yüklediği anlamlar insanın inanç dünyası kadar edebî verimleri için de belirleyici olabilmektedir. Bu çalışma, bülbüle Türk edebiyatında nasıl yer verildiğini, İstanbul'un, özellikle de XIX. ve XX. yüzyıl sözlü edebiyat çevrelerinin edebî tip oluşturma hüviyetini haiz iki etkili temsilcisinin Türk edebiyatında en çok yer verilen kuşlardan olan bülbülün ötüşüne mâniler vasıtasıyla yükledikleri anlamları ve anlam farklılıklarının temellerini ortaya koymayı amaç edinmiştir. Bu anlamda asıl işleri yangın söndürmek olan, ama *cinaslı mâni* icralarıyla tanınmış tulumbacılar ile asıl işleri mahalle bekçiliği olup *mâni fasılları* tertip eden, söyleyen bekçi babaların bir bakıma anonim biyografi diyebileceğimiz hayat hikâyelerini İstanbul mânilerinden örnek metinleri esas alarak sosyo-kültürel zemine bağlı kalıp değerlendirmeye çalışacağız. Edebî gelenekle sanatçının bağı, sanatçının yaşama çevresi ve yaşama biçiminin eserlere yansıması da bu çerçevede ele alınacaktır. Edebiyatın toplumu yansıtan "ayna" oluşu tekrarlanan ve genel kabul gören bir yaklaşımdır. Toplum tek tip midir? Toplum içinde kültür katmanları yok mudur? Her kültür katmanı toplumla uyum içinde ve aynı görünümde bir yansıma ile mi karşımıza çıkar? Bu soruların cevabını edebiyatın, aslında hiç de homojen olmayan toplumla bağını, edebiyat sosyolojisinin bilgilerinden de yararlanarak incelemenin ve metin ile kültürel etkileşim alanını birlikte ele almanın faydalı olabileceği düşüncesi hareket noktamız olmuştur. Hayatı algılamaları, yaşama biçimleri, kültürel ve edebî icra ortamları farklı olan tulumbacılar ile bekçi babaların, anonim biyografilerine bağlı olarak anlam alanları kurdukları anlaşılmaktadır.

Anahtar kelimeler

Bülbül, Mâni, Anonim Biyografi, Tulumbacılar, Bekçi Babalar

ABSTRACT

Human being has always been in relationship with nature and the beings other than himself differentiating according to the time he lives, the cultural environment he belongs to and the degree of his knowledge and perception. The organisms that human knows closely of distantly, afraids of or lives with and the literary products and approaches and related with them also show difference. The meanings he attributes to the nature can be determining for the literary outputs so far as his world of belief. This study purposes to state how the nightingale was handled, the basis of the meanings and the meaning differences that the two effective representatives of Istanbul, who had the personality of creating literary characters especially of the XIX. and XX. century oral literary environments, attribute to the singing of the nightingale which is one of the most mentioned birds in Turkish literature. In this sense, we will try to evaluate the life stories, which can be called as anonymous biography, of the Ottoman fire brigades, whose main job was fire fighting but known with their performances of punned mânis, and watchman fathers, whose main job was guarding the neighborhood but organized mâni meetings and told mânis, standing to the sociocultural basis and basing on the sample texts from the mânis of Istanbul. The reflection of the artist's bond with the literary tradition, the life environment and life style of him/her will be handled within this framework. Literature'a being a "mirror" reflecting society is a repeated and generally accepted view. Is society one type? Aren't there cultural layers in the society? Does every cultural layer meet us as a reflection that is the same and in tune with the society? Our starting point is the idea that answering these questions by analyzing the relation of literature with the society, which is not at all homogeneous, by also making use of the information from sociology of literature and handling the text and the field of cultural interaction together can be useful. It has been seen that the fire brigades and the watchman fathers, whose sense of life, life style and literary and cultural performance environments are different, form meaning zones according to their anonymous biographies.

Key Words

Nightingale, Punned Mâni, Mâni meeting, The Ottoman Fire Brigades, the watchman Fathers.

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Türk Halk Edebiyatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, İstanbul/Türkiye, abdulkadiremeksiz@gmail.com

Giriş

Aylar doğar âhımdan
Gün doğar nigâhımdan
Ay titrer bulut ağlar
İkimizin âhından (Bayrı 1972:76)

mânisinde de görüldüğü gibi insan, tabiatı kendisiyle eş tutup ona kişilik yüklemiş, hislerini ve düşüncelerini tabiat unsurları aracılığıyla yansıtma yoluna başvurmuştur. Tabiatı algılama biçimleri de dâhil olmak üzere insanın hayata bakışının şekillenmesinde ve edebiyata yansımasında içinde yaşanan kültür ortamının çok güçlü etkisi vardır.

Geleneksel olarak, edebiyat üzerine çalışan sosyologların temel görüşü edebiyatın topluma dair bilgi olarak kullanımı olmuştur. Nispeten daha az derecede geleneksel çalışma ise edebiyatın toplumsal eylem yaratma ve şekillendirme etkisi üzerine odaklanmıştır. İlk yaklaşım, edebiyatın toplumsal davranışlara ve değerlere dair bir bilgi olarak "okunabileceği" fikri, genellikle yansıtma kuramı olarak adlandırılır. Edebi metinler, kendilerini üreten toplumun "ekonomisini, aile ilişkilerini, iklimini ve manzaralarını, davranışlarını, değerlerini, ırklarını, toplumsal sınıflarını, siyasi olaylarını, savaşlarını ve dinini" yansıttığı gibi çeşitli şekillerde açıklanmıştır (Duhan 2015:200). Yansıtma kuramının temel işlevi, edebiyatın niteliğini ve büyüklüğünü içerik, üslup ve biçim bağlamında olduğu kadar, bireyselden ziyade toplumsal ve tarihsel bağlamda "açıklamak"tı. Aslında o, kişisel ilham yerine toplumsal ve kültürel determinizmi vurgulamış ve sanatlarla ilgili sayısız çalışmanın kapsamlı bir yönelimi olmuştur. (Albrecht 1954:425-426)

Edebî verimleri ele alırken imkân varsa eser ile o eseri ortaya koyan kişinin ve kültürel etkileşim alanıyla birlikte kişiliğinin de değerlendirilmesi gerekir. Çünkü aynı veya yakın devirde yaşamış olmak, aynı şehir veya semtte, hatta aynı mahallede bulunmuş olmak benzer söyleyişler ortaya koymayı zorunlu kılmaz. Yaş, meslek, sosyal ve edebî ortam farklılıkları başta olmak üzere yaşayış ve dünyayı algılamadaki başkalıklar aynı olayı, durumu, olguyu –ele aldığımız konu açısından söylersek bülbülün ötüşünü – bambaşka görmeye veya göstermeye neden olabilmektedir.

Edebiyat sosyolojisi, hem bir ürün olarak edebi eser, hem de sosyal gerçekliğin bir unsuru olarak edebiyat üzerine yoğunlaşır. Ürün olarak edebiyat eseri'nin toplumu yansıtması, toplumu ifade etmesi, toplumca algılanması ve bu doğrultuda belli tavırları doğurması ilk elden incelenen sorunlardır. Sosyal gerçekliğin bir unsuru olarak edebiyat yaklaşımı ise, edebiyatın oluştuğu toplum/ortam ile mutlak anlamda kurmak durumunda kaldığı iletişimi, etki ortamını irdelemektedir (Alver 2015:346). "Maniler ses, musiki, anlam ve tasvir zenginliklerini taşıyan şiirlerdir (Kaya 1999: 82). " Bu anlamda edebiyat eserinin şekillenmesi, kim tarafından ortaya konulduğu kadar toplumun hangi kesimine, nasıl ve hangi ortamlarda hitap ettiğine ve eser sahibi ile toplumun karşılıklı etkileşimine de bağlıdır.

Metinler ortaya çıktıkları zamanla da sınırlı değillerdir. Edebiyat (edebi metinler) çeşitli toplumsal pratiklerle birlikte örülen şebekedir ve yazar yapıtını, kendinden önce var olan şe-

bekenin içinde kurgulamaktadır. Bu durumu her sanatçının, kendi çağının kültürel oluşmuşluğu ve tinsel/düşünsel savaşlarıyla içten bir ilişki içerisinde sanat ürettiği gerçeğine bağlamak da mümkündür (Alver 2015:346-347). Mazmunlar başta olmak üzere ifade kalıpları edebiyat sahasının gelenek bağlamında yer bulur. Gelenek bağı toplumla uyumu, sanatkâr özgünlüğü ise kişisel yaklaşımı öne çıkarır. Edebiyat eserinin biçimi veya türündeki ayniyet içerikte görülmeyebilir. Edebiyatın toplumu yansıtan "ayna" oluşu kabul edilse de bu aynanın hangi açıdan ve nasıl bakıldığına göre farklı görünümler ortaya çıkarabildiğini de dikkate almak gerekir.

Ancak sadece bireysel bir tecrübeyi yansıtan çalışmalar, genellikle en iyi şekilde biyografi metoduyla çalışılan bir karışımı ifade eder, çünkü tutarlı bir yapıdan yoksundurlar. Gerçek yaratıcı, kendi grubunun bilincini yansıtmaktan ziyade, gruptakilerin düşündüklerini ve hissettiklerini kendilerinden habersiz ortaya çıkarır (Goldmann 1980:67). Bir kültüre aidiyet, bir topluma mensubiyet veya bir edebî ekolün içinde bulunmak birbirini tekrar eden eserler ortaya çıkacağını düşündürmemelidir. Birey farklılıklarını, söyleyiş özgünlüklerini de her zaman dikkate almak sanatçı ile bağlı bulunduğu grubu ve edebiyat eserini tahlil edebilmek için gözden uzak tutulmaması gereken hususlardır. Edebiyat eserlerinde özgünlük biçimden ziyade öze bağlıdır. Geleneğin izleri formlar üzerinden, farklı bakışlar ise biyografileri de değerlendirilerek bireyler üzerinden takip edilebilir.

"*Sanatçının kişiliği olsun, sanat yapıtı olsun fizik, bio-psişik, sosyal etmenlerle (facteur) örülmüş somut birer bütün, daha kısası "kozmo-bio-psiko-sosyal" birer varlıktırlar. Onun için sanatla ilgili bir konu hakkında eksiksiz, tam bir bilgi edinmek istedik mi, bunun fizik, bio-psişik, toplumsal yönlerini daima göz önünde tutmak gerekir, yoksa bu konuda yapılacak açıklamalar daima kusurlu, eksik kalır* (Kösemihal 1967:5).

Somut bütünlüğün kavranabilmesi için hem sanatçı kişiliğinin hem de sanat eserinin anlaşılması gereklidir. Genellikle anonim olarak değerlendirilen mânilere İstanbul özelinde baktığımızda durum biraz daha farklılık göstermekte ve edebî kişiliği anlamaya bir derece imkân vermektedir. Çünkü mâni söylediğini bildiğimiz veya hangi mânilerin kendisine ait olduğundan haberdar olduğumuz sanatçılar vardır, bu sanatçıların eserleri mânidir ve bu mâniler anonim değildir. Mânicilerin biyografilerine ve sosyal ortamlarına ilişkin bilgiler, eserlerin tahlili için de fırsatlar sunabilmektedir.

*D*üz mânilerin -çoğunluğu kadınlar olmak üzere- erkekler tarafından da söylenebildiğini, belli bir yaş ve meslek grubuyla, belli bir mekânla özdeş olmaksızın icra edilebildiğini belirtebiliriz. Çalışmamıza esas olmak üzere yer verdiğimiz *Cinaslı mâni* ve *mâni faslı* icracılarının ise hemen hepsinin erkeklerden ibaret olup belli meslek grubu ve yaşama biçimiyle profesyonel veya yarı profesyonel olarak dinleyicileri tarafından zamanı bilinip beklenen mekânlarda varlık gösterdiklerini ifade etmek mümkündür. Türk edebiyatında bülbülün yeri-

ni ana hatlarıyla verdikten sonra Türk edebiyatına özgü bir biçim ve tür olan mânilerin icracılarının biyografilerine ve onlar hakkında yazılanlara daha yakından bakmak yerinde olacaktır düşüncesindeyiz.

Türk edebiyatında bülbülün yeri

Kuşların ötüşü eşle bağ kurmak ve bu bağın devamını sağlamak, yaklaşan tehlikeli durumu haber vermek, yabancı konukları uyarmak gibi amaçlara bağlı olabilmektedir (Mor 2016:76). Kuşların ötüşündeki bu gerçek amaç ve fonksiyonların edebiyat eserlerinde çoğunlukla değişmiş olarak karşımıza çıktığını görmekteyiz. Söz gelimi bülbül, yine ötüşü dolayısıyla edebiyatın konusu olur, ama ötüşünün nedeni değiştirilmiş olarak.

Halk arasında da kuş uzmanları arasında da bülbül olarak ortak isimlendiren tür "*Luscinia*" cinsine ait türdür. "*Luscinia megarhynchos*" Bülbül olarak isimlendirilir ve nisan ayı ortalarından eylül ayına kadar Türkiye'de kalan türdür, herkes tarafından ötüşünün nağmelerinden övgüyle bahsedilen tür de budur. Bülbüle ötüşü ve görüntüsü çok benzeyen ama sadece göç sırasında Türkiye'den geçen diğer bir tür de "*Luscinia luscinia*" yani "Benekli Bülbül"dür (K.K. 1).

Türkçede sanduvaç, Arapçada andelîb (ç. Anâdil), Farsça'da bülbülün (ç. Bülbülân, belâbil), yanı sıra hezâr (ç. hezârân), hezâr-âvâz, hezâr-dâstân da denilen bülbül, küçük vücutlu, süratli, zengin nağmeleriyle güzel ötüşlü, fakat görülmesi zor bir kuştur. Yaprak döken ormanlar, çalılıklar ve dere boylarında yaşarlar. Böcekgiller, meyve ve yemişlerle de beslenirler. Yerde zıplayarak hareket ederler, kısa mesafeleri koşabilirler (Ceylan 2015:61).

Bülbül, Türk lehçelerinde şu şekilde anılır: Türkiye Türkçesi / bülbül; Azerbaycan Türkçesi / bülbül; Başkurt Türkçesi / handuğas, bılbıl; Kazak Türkçesi / bulbul, sanduğaş; Kırgız Türkçesi / bulbul; Özbek Türkçesi / bulbul; Tatar Türkçesi / sanduğaç, bılbıl; Türkmen Türkçesi / bilbil; Uygur Türkçesi / bulbul (Ercilasun vd. 1991:88, 89)

Divânü Lûgat-it-Türk'te bülbül

Senden kaçar sundılaç
Mende tınar kargılaç
Tatlığ öter sanduvaç
Erkek tişi uçruşur[1]

dörtlüğünde "sanduvaç" şeklinde ve tatlı ötüşü dolayısıyla anılır.

Kutadgu Bilig'de bülbül

Çiçeklikte sandvaç ötür ming ünün
Okır surı ibri tünün hem künün

biçiminde, yine ötüşü dolayısıyla vardır[2].

Bülbül, müstakil olarak "Bülbülnâme", "Bülbüliyye", "Gül ü Bülbül" gibi adlarla anılan eserlere de konu olmuştur. Türk edebiyatı da dâhil olmak üzere klasik Doğu edebiyatlarında bülbül âşığın, gül de sevgilinin sembolüdür. Yenileşme devri Türk edebiyatında yazılan bülbül temalı manzumeler içinde, Recaizâde Ekrem'in "bülbül" redifli gazeli dikkat çekicidir. Mehmed Âkif'in Bursa'nın Yunanlılar tarafından işgali üzerine yazdığı "Bülbül" şiiri, dinî ve sosyal hassasiyeti dile getirmiştir (Kurnaz 1992:486).

Bülbül, Türk folklorunda benimsenerek çokça yer bulmuş bir kuştur.

Türk halkı tarafından, kişi adı veya takma ad olarak kullanılmanın yanında yerleşim birimleri için de bülbüle bağlı adlandırmalar yapılmıştır. Türkiye Türkçesi ağızlarında memleket adı olarak Arap bülbülü tamlaması kullanılmıştır (Bozkaplan 1992:60).

Bülbül gibi dem çekmek başta olmak üzere pek çok benzetmede ve deyimde bülbül yer almış, *Bülbülle gezen güle gider, ördekle gezen göle* örneğinde olduğu gibi bülbülün özelliklerini anlatan atasözleri Türk söz varlığının zenginliklerinden olmuştur. Bülbül adına türküler yakılmış, halk oyunları oynanmıştır. Rüyada bülbülün görülmesi aşk ve mutluluğa yorulmuştur. Konuşamayan veya geç konuşan çocukların tedavisi amacıyla bülbül kafesindeki sudan şifa umulmuştur. Bülbül, Türk hanımlarının yakıştırmalarıyla "bülbül yuvası" ve "bülbül gözü" şeklinde nakış adlarında yer bulmuştur (Akalın 1983:27, 28, 30, 31, 44, 45,57, 62, 67, 69). Bülbülyuvası veya bülbülkonağı da Türk mutfağında tatlı adları arasındadır.

Usta şairlerin saz çalmadaki üstünlüklerini anlatmanın en kestirme yolu *Sazına bülbül indirmiş / Sazına bülbül konar* demek olmuştur, edebiyatımızda sevilen gül olurken âşık kendini bülbülde bulmuştur. Garip bülbül de olmuştur, aşkından aklını da yitirmiştir o. İnsanla ilgili olan şen şakrak hâller, tatlı sesler, güzel konuşmalar da bülbüle bağlanıp *bülbül gibi şakıyor* ya da *bülbül gibi söyler*; şaşırıp kalmak ve bir şey söyleyememek gibi aksi durumlarda ise *dut yemiş bülbüle döndü* tâbirleri kullanılmıştır. *Bülbüle "Gül" demişler, feryad ile ağlamaya başlamış* veya *Bülbülün çektiği dili belasıdır* gibi kalıp sözlerin hemen tamamında da olduğu gibi bülbül, ötüşü dolayısıyla ve aşk ile ilişkilendirilerek yer alır[3]:

Geç gönül öte dursun
Sen var iken sevdiyim / başkalar öte dursun
Gönül bülbül misali/aşkınla öte dursun

(Koz 2014:55)

Bülbül ile gül arasındaki aşkın erkek tarafı bülbüldür. Edebiyatta genellikle tâlip olan ve aşkını ifade eden taraf olarak da bülbül görülür:

Bu bûm-ı cisme bu vîrâneyi verip giderim
Gönülde gül-i ruhuma nağme-i hezâr ederim[4]

Erzurumlu İbrahim Hakkı

Mâniler söz konusu olunca istisnalar ve birey farklılıkları kendini gösterir. Aşağıdaki örnekte naz eden gül değildir, kendini naza çeken bülbüldür:

Adam aman "güle naz, gülen az"
Bülbül kanatların kırılsın
Neden ettin "güle naz"
Felek senin elinden
Ağlayan çok "gülen az"

(Ahmed Râsim 1990:176)

Değişme motifleri içerisinde kuşa dönmenin, kuş şekline girmenin en yaygın olarak kullanılan motiflerden biri olduğu görülmektedir. Efsane anlatılarında kuşlar içinde bülbüle dönmenin örnekleri Türk dünyası edebiyatında sıklıkla görülebilmektedir. Azerbaycan ve Kazakistan efsanelerinde âşık bülbüle, sevgili de güle dönmektedir (Ergun 1997:404-405, 622).

İnsanın bülbüle dönüşmesinin dışında bülbülün ötüşünün güzelliğine nispet edilerek güzel sesli, güzel söyleyişli kimseler (çoğunlukla şairler) için bülbül sıfatının kullanıldığı görülmektedir. Söz gelimi Bülbül-i Şirâz: "Şirazlı şair Hâfız" demektir

(Onay 2004:148). İstanbul'un cinaslı mânilerini söyleyenlerin başında gelen tulumbacılardan da bülbül sıfatını alanlar olmuştur. İstanbul kuşçuları tanıtılırken Üsküdar tulumbacılarından görerek kuşçuluğa başlayanlardan bahsedilmesi, tulumbacıların kuşlarla ilgilerinin bülbül lakabı veya sıfatı almalarıyla sınırlı olmadığını da göstermektedir (Somçağ 1997:87).

Tulumbacı mâniciler ve bülbül ötüşüne yükledikleri anlamlar

İstanbul'un *cinaslı mânileri*nin en önde gelen icracıları mahalle tulumba takımlarından yetişmiş tulumbacılardır. Mahallede şekillenen sözlü edebiyatın diğer güçlü temsilcileri de *mâni fasılları*nı tertip ve icra eden mahalle bekçileri, bekçi babalardır. Aynı şehrin aynı türde ve aynı mahallede eser vermiş olan temsilcilerinin eserlerinin içerik ve anlam bakımından farklılıkları vardır, bunun nedenlerini daha iyi anlayabilmek için biyografilerine, hayat tarzlarına, sosyal etkileşim alanlarına daha yakından bakmalı.

Tulumbacıların işi Cumhuriyet kurulup teşkilatlarını itfaiyeye devredinceye kadar yangın söndürmekti, ama tek işleri yangın söndürmek değildi, yangın âdeta işin bahanesiydi. Yangın söndürme yarışının harareti, rekabeti, gösterişi, çalımı akıl almayacak derecedeydi. Yangın söndürmeye giderken birbirlerine geçilmemek için tulumba takımlarının verdiği mücadele yangına karşı olaydı, herhalde ahşap ve kâgir binaların kurtulma umudu değil, yangınlar daha kolay sönerdi. Tulumbacıların yangınları sadece binalarda olmazdı. Genç ve yakışıklı tulumbacı delikanlılara yangın olan genç ve güzel kızlar da mahalle tulumbacılarını kendi mahallerine çekmek için ortalığı ateşe verirlerdi (Emeksiz 2007)

...

"*Demiri delenler var küçücük zımba ile*
Aşk ateşi söner mi birkaç tulumba ile"

(Bayrı 1955a:1083)

deyip yine de yalın taban koşar ayak yeterdi tulumbacılar. Bu örnek metinden de anlaşıldığı gibi tulumbacılar mahallenin, semtin, şehrin gözdesi delikanlılardan oluşurdu. Mahallenin tulumba takımında yer almak da herkesin harcı değildi.

Tulumbacıların yangın söndürme yarışları edebî zeminde mâni atışmalarındaki yarışla devam ederdi. Mahalle tulumbacılarının en başta gelen mekânları Hattox'un deyişiyle "şarapsız meyhaneler" diye anılan kahvehaneler (Hattox 1996:64), kahvehanelerin de XIX. yüzyıldan itibaren çalgılı kahvehane diye bilinenleri ve tulumbacı kahvehaneleriydi. Kahvehanelerin dışında saray da konak da, zindan ve gazino da, han odası da hamam da bu icralara kapısı açık, kapalı mekânlardı erkekler için. Tulumbacıların kapalı mekânlarının dışarıya da kapalı olanı ise koğuşlarıydı, tulumbacı koğuşları (Emeksiz 2007:81-83). Tulumbacılar -İstanbullu olmayanlar- normal günlerde öteberi satmak, yük götürmek, sırık hamallığı yapmak ve küfe taşımak gibi işlerle de geçinirlerdi. Yangın olduğunda her işi bırakır, tulumba takımlarını kaldırır, yangın yerine koşarlardı. Akşamları kendilerine mahsus tulumbacı kahvelerine giderlerdi (Abdülaziz Bey 1995:312-313).

Tulumbacıların bir kısmı koğuşlarda yatıp kalkar, ocakçılık eder, müş-

terilerine kahve, çay, nargile verirlerdi. Bu koğuşlar zaman zaman birer çalgılı kahve hâlini de alırdı. Oralara semaî, mâni, koşma söyleyenler, saz, tanbura, zurna, gırenata, çiftenâra çalanlar gelirdi. Şöhretlileri Çeşmemeydanı, Hendek, Kuledibi, Tophane, Firuzağa, Yeşiltulumba, Salkımsöğüt, Fener; Üsküdar yakasında Çifteçınar ve Bülbülderesi idi (Emeksiz 2007:83).

Tulumbacı mânicilerin biyografilerine örnekler

Aşağıda hayat hikâyelerinden kesitler verdiğimiz dört mâniciden Acem İsmail, örnek olarak kullandığımız Bülbül demi cinaslı mânisini söyleyen tulumbacı mânicidir. Bilâl isimli mânicinin lakabı Bülbül'dür, Kel Ali Bey, kendisinden *insan şeklinde bir bülbül* diye söz edilen ve Zil İzzet de *bülbül misâli dilin*den dem vurulan mânicilerdir.

Acem İsmail

Çalgılı kahvelerin meydan şairlerinden biri Acem İsmail idi, belli bir işi olmamıştı. İran Azerbaycanı'nda yaşayan Türklerden zannedilmesine rağmen halis İranlı olduğunu belirten Bayrı'ya göre, tulumbacı talimlerine katılıp, eğlence yerlerinde vakit geçirmesi ve hiçbir iş yapmıyor olması, babasının tek oğlu oluşundandı. Birinci sınıf tulumbacılar arasında sayılmıştı hep. Çalgılı kahvelerde ileri gelen meydan şairleriyle karşılaşmış ve birçoklarını mat etmişti. Okuma yazması olan Acem İsmail musiki de bilirdi. Devrinin kabadayıları arasında Acem İsmail'in de adı geçerdi (Emeksiz 2007:59).

Bülbül Bilâl (1860- 1946)

Lakapları olurdu mânicilerin, mahlasları değil. Haddehaneli İnce Arap vardı mesela, adından eser kalmamıştı veya lakaplarından adına yer kalmamıştı. Bilal vardı bir de, onun lakabı Bülbül idi. İstanbul'da güzel sesli hafızların, müezzinlerin, hanendelerin ve mâni, semaî, destan, koşma ve divan okumada seslerinin güzelliğinden ötürü tulumbacılık âlemindekilerin lakabı Bülbül olmuştur. Bilal de bu sebeple Bülbül; vücut yapısının düzgünlüğü ve dilberliği dolayısıyla da Kahvecigüzeli lakaplarını almıştı. On sekiz, on dokuz yaşlarında iken Alman ressam Hubert tarafından iki yağlı boya portresi yapılmıştı. Bu resimler yıllar sonra V. Sultan Mehmed Reşad'ın (1844-1918) mabeyncilerinden, amatör ressam Ahmed Reşid Bey tarafından satın alınmıştı. Bülbül Bilal'in hayatının büyük kısmı Galata'da geçmişti.

Bülbül Bilal 1922 yılından sonra İstanbul'a gelerek Galata'ya yerleşmiştir. Konya'da biriktirdiği para ile bir han kahveciliği satın alarak kahvecilik yapmaya başlamış, ömrünün sonuna kadar bu işle meşgul olmuştur. Tavuk ve balıketi dâhil olmak üzere hiç et yemezmiş, günde kendi eliyle sardığı 60 kadar sigara içermiş. Hiç evlenmemiş olan Bilâl, 1946 yılında 86 yaşında ve zinde iken Üsküdar'da iskelede ayağı kayarak düşmüş ve beyin kanamasından ölmüştür. Reşad Ekrem Koçu, **Yangın Var** [İstanbul Tulumbacıları] adını verdiği kitabının yazılmasında Üsküdarlı Vâsıf Hoca'dan sonra, İstanbul tulumbacıları hakkında zengin hâtıraları olan Bülbül Bilâl'in teşviklerinin etkili olduğunu bildirmektedir (Emeksiz 2007:62).

Kel Ali Bey

Sultan Abdülmecid devrinin (1839- 1861) ileri gelenleri, henüz on dört yaşında iken dinledikleri Ali

Bey'den pâdişâha bahsetmişler, sultan irâde etmiş, Ali Bey böylelikle Enderun'a girmiştir. Sultan Abdülmecid, haftada veya on beş günde bir sarayda ziyafet verdirip saz dinlermiş. Dellâlzâde, bu fasılların birinde mâni zemini yaptırmış ve Ali Bey'e mâni okutmuş, mânileri çok beğenen padişah, Ali Bey'i hareme götürmüş ve "size insan şeklinde bir bülbül getirdim" deyip onu kadınlara da tanıtmıştır. Ali Bey'e kırmızı kese içinde yirmi altın ihsan edilmiş, saraylıların istekleri üzerine okuduğu beş mâni karşılığında altınların sayısı yüze ulaşmıştır (Emeksiz 2007:65-66).

Zil İzzet

Mânilerini irticalen okuyan Zil İzzet, yine Vâsıf Hoca'ya göre eğer içki ile kendini kahretmemiş olsa İstanbul'un en kibar mahfillerinde baş tacı edilecek bir hanende olabilirmiş. Gençliğinin ve güzelliğinin kıymetini bilmediğinden, ayyaşlığa düşmesi nedeniyle adı kötüye çıkmış ve Zeytinburnu fabrikasından kovularak sokaklara düşmüştür. Silahdarağa taş ocaklarında Topağaç diye anılan yerde, henüz 25 yaşında iken, bir rivayete göre rakıyı fazla kaçırdığından çatlayarak; bir başka rivayete bakılırsa sevdiği bir güzel uğruna zehir içerek intihar etmiş ve ölmüştür. Aşağıdaki dörtlük, ölümü üzerine yazılan şiirden alınmıştır:

Güzellikte İzzet şâhı hûbandı
Ama insan kendi kadrin bilmeli
Gece içer, gündüz içer rezillik
Uçdu gitti bülbül misâli dili

(Koçu 1981:287-288)

Bülbülle ilgili cinaslı mâni örnekleri ve değerlendirmeler

Şeydâ idi bülbüller, öterlerdi, şakır, çiler, dem çekerlerdi tulumbacıların dilinde. Cinaslı mâni söyleyenlerin hayatlarında olduğu gibi edebî metinlerinde de dem, meze, sâkî, mest olmak ve dünyevî aşk bariz biçimde görünmektedir.

Bülbül sedân beğendim var yuvanda demi çek
Benim mezem şeftali öpmeden bâdemi çek

(Bayrı 1955a:1084)

***

Deminden
Devranından deminden
Âşıkını mest eyle doldur sâki deminden
Bu şeydâ bülbüllerin kimler anlar deminden

(Bayrı 1955b:1103)

***

Güle dem
Bak şu garip bülbüle, çeker dâim güle dem
Konca için akıtır gözlerinden güle dem

(Alangu 1943:124)

***

Bülbül demi
Görünce gonca veşi çekmez mi bülbül demi
Kimse bilmez kabahat gülde mi bülbülde mi

(Bayrı 1950:183)

Acem İsmail

Dem çekmek hem kuşların ötüşünü ifade eder hem de işret etmek, içki içmek anlamına gelir. Ayaklı mânilerde kimi zaman çok zengin yakın anlamının ya da uzak anlamının kastedildiği çağrışımları olan söyleyişler görülür.

Cinaslı mânilerde gördüğümüz dem çekmek, yani içki içmek ile bülbül nasıl bir arada düşünülebilir diye akla gelebilir, şaşmamak gerek. Asıl şaşılacak olan bülbülün kendi içkisini yapıyor olmasıdır. Reşad Ekrem Koçu'nun annesi Fatma Hanım'ın gözlemlerinden:

"Bir bülbül sabahleyin erkenden meselâ bir vişne ağacına gelir, yirmi-

*otuz kadar olgun vişneyi gagası ile deşerek gider; akşama kadar meyvanın kuş gagası ile deşilmiş yerinde tahammür eden usâre bir tabi*î vişne likörü, şarabı olur; kuş *akşamın "sâmı gariban" denilen son saatinde ağaca döner, bir iki vişneden kendisi tarafından hazırlanmış içkinin ilk yudumlarını içince şöyle bir silkinip birkaç külhânî ıslığı öttürür; kadehleri beşi, altıyı buldu mu, nağmeleri uzar, ortalık iyice karardığı için küçük esmer kuş görülemez, fakat sesi ağaçtadır, belki de bâdeye devam etmektedir; gamlı mıdır, neş'eli midir, dilini bilmediğimiz için anlayamayız, artık şafak vaktine kadar gelsin gazeller, şarkılar, feryadlar…"* (Koçu 1961:3164)

Kendi içkisini hazırladığı bilgisi, dem çekmek kullanımını, bülbül ötüşüne yüklenen anlamı bir metafor ve edebî sanatı kişileştirme oluştan uzaklaştırır mı ayrıca üzerinde düşünülebilir.

Ayyaş bülbüller içkiyi fazla kaçırır veya vişne yerine döngel (yabani muşmula) ile içki hazırlamaya kalkarlarsa ayıldıklarında kendilerini kafeste bulurlarmış. Bülbül dinlemek için Alemdağ yollarını tutan Kâmil Bey'in kuru temizlemeci dükkânında, Üsküdar Sultantepe'de bir sohbette Fatma Hanım'ın gözlemlerinden bahsettiğimizde Kâmil Bey anlatmıştı:

"Bülbüller içkiyi eğer vişne yerine döngel ile yaparlarsa, içimi çok sert olduğundan kendilerini ağacın dibinde bulurlar. Meraklıları da döngel ağaçlarının altından bülbül toplarlar (K.K. 2)." Bundan böyle bülbüllerin repertuarına acı bir nağme eklenir artık: "İlle de vatanım". Eski İstanbul sayfiyelerinin çoğu, çağlayan hâlinde şakıyan bülbülleri ile meşhurdu (Koçu 1961:3164). Sayfiye yerlerini ve bülbüllerin ne zaman nerede olacaklarını bilen İstanbulluların bülbül yakalama metotlarının ötesinde âdeta bülbül toplama yollarını da bildiklerini sözlü kültür vasıtasıyla öğrenmekteyiz.

Bekçi babalar ve bülbül ötüşüne yükledikleri anlamlar

Rivayete göre bülbül, Hz. Süleyman'ın kafese koyup beslediği, her zaman sevilip el üstünde tutulması için dua ettiği kuştur (Daşdemir 2017:313-314). İnanışa göre Nemrut tarafından ateşe atılan Hz. İbrahim'in önünde saf bağlayan kuşlardan birisi, onunla birlikte kendini ateşe bırakır ve Tanrı'nın elçisine eşlik eder. Kendisine hoş gelen bu hareketi nedeniyle Tanrı onu ödüllendirmek ister ve Cebrail vasıtasıyla ne istediğini sorar. O da Tanrı'nın bin isminden yalnızca yüzünü bildiğini söyleyerek kalan dokuz yüzünün de öğretilmesini arzu eder. İşte Hak Teâlâ'nın bütün isimlerini öğrettiği o kuş, kıyamete dek gönülleri dağlayan sesiyle Tanrı'nın isimlerini haykıran bülbüldür (Ceylan 2015:62).

XVI. yüzyıl şâiri Bâki'ye göre de bülbülün ötüşü bir zikirdir:

Uyandır çeşm-i cânı hâb-ı râhatdan seher-hîz ol

Çemen bülbülleriyle subh-dem zikr eyle Mevlâyı[5]

Bâki

Mâni fasıllarının icracıları olan İstanbul'un mahalle bekçilerinin beslendiği edebî gelenek, bu örneklerini verdiğimiz yaklaşıma bağlıdır ve bülbül ötüşünü Allah'ı zikretme olarak değerlendirecek kültürel zemine dayanmaktadır. Bekçi baba olarak nitelenen kişilerin adlarına, hayat hikâyelerine

dair pek bilgi bulunmamaktadır. Sahip olduğumuz bilgiler bekçilerin isim isim biyografik bilgilerini değil, bekçi babaların tipolojik özelliklerini aktarmaktadır[6].

Mahalle veya çarşı bekçileri, eski İstanbul'da şehrin dirlik ve düzeninden sorumlu güvenlik görevlileri arasındadır. Evliyâ Çelebi mahalle bekçilerinin sayısının 12.000 olduğunu, her gece bekçilerin sabaha kadar İstanbul içinde nöbet tuttuklarını anlatmıştır. Bekçi'nin "Bekçi Baba" oluşu, orta yaşı çoktan gerilerde bıraktığını gösterir. Bu özellikleriyle bekçiler İstanbul'un mahalle halkını, tutum ve davranışlarıyla sonsuz güven vererek kendilerine bağlamışlardır (Koz 1998:9-11).

Yılın her döneminde mahallenin güvenliğini sağlayan bekçi babaların davuluna Ramazan ayı geldiğinde mâni fasılları eşlik etmeye başlar. Eski İstanbul Ramazan gecelerinde bekçi babaların yolu gözlenir:

"*Ne hoştu o gelenek! Eski İstanbul, Ramazan, bu davulun sesi ile karşılanırdı. Şeyhülislam kapısında İstanbul kadısının önünde, yüksek bir yerden yahut bir minareden ilk defa hilâli gören bir gözcü bu gözlemini iki şahit önünde ispat eder, ondan sonra Ramazan ilan olunurdu. Bugün rasathane bunu tespite yeter. Fakat davul?.. Ne şevk, ne cümbüştü, bir zamanlar, o ilk Ramazan akşamı! Mahallede bekçi babanın tokmağı davulunu gümbürdetmeğe başlayınca "rüyet-i hilâl" deyimi ile ay görünmüş demekti. Bu dinsel müjde bütün İstanbul'a dalga dalga yayılırdı. Bekçi babanın davula indirdiği her tokmakla evlerin kapıları açılır, her yaşta çocuklar, pencerelerden annelerin "Çok uzağa gitme" tenbihleri arasında bekçinin arkasına takılırdı. O neşe, dille anlatılamayacak kadar ulu bir anlam taşır, …İslam ülkeleri için bu büyük bir mutluluk, bir huzurdu.*" (Ozansoy 1968:8-9)

Bekçi babalar Ramazan ayının haricindeki zamanlarda da mahalleliye hizmet ederlerdi. Belediye tarafından yasaklanıncaya kadar yangının duyurulması ve ellerindeki sopanın vuruş sayısı ile saatin kaç olduğunun bildirilmesi de yüklendikleri işler arasında idi: "Şehir Emâneti; yaramaz, gürültücü çocuk avutur gibi, bekçilerin eline bir düdük verdi, susturdu. Ne o cânım *"Yangın var"lar, ne de sopa vuruşları kaldı. Köftehorların bâzısı da sopa ile saat vurarak, hattâ çeyrek geçeyi bile bildirirdi… Halbuku İstanbul çocukluğu bekçinin bağırmasına da, sopasına da alışkındır. Ninnilerimizde bile*

Dağda gezer bekçi baba ninni
Arkasında yeşil aba ninni

tarzında hâl ve sanatları söylenir." (Ahmed Râsim 1990:355, 360)

Yaşını başını almış, mazbut denilebilecek bir yaşayışa sahip olan bekçi babaların eserleri bütün halinde incelendiğinde –bazı mizahî söyleyişler bir yana bırakılırsa- bu eserlerin çoğunlukla din ve devlet kurumlarıyla uyumlu, hatta bu kurumların propagandasını yapar bir tutumla oluşturulmuş metinlerdir diyebiliriz. Bütünüyle –bekçi babaların icra veya tertip ettikleri- mâni fasıllarından oluşan **Ramazan-nâme** kitabında Kuşlar (Faslı) içinde adı ilk anılan kuş bülbüldür (Çelebioğlu 1995:191). Kitapta bülbül için müstakil bir de fasıl bulunmaktadır. On iki dörtlükten oluşan

mâni faslının iki dörtlüğünü fikir vermesi için örnek olarak alıyoruz:

Bülbül Faslı
…
Azmin gülistana bülbül
Nâz eder şâhâna bülbül
Bezm-i gülşen içre gördüm
Sığınmış Sübhâna bülbül
…
Etmekte nidâyı bülbül
Artırdı sadâyı bülbül
Gülleri şehnâzda görüp
Başladı nevâya bülbül
(Çelebioğlu 1995:72)

Bekçi babaların gözünde bülbül, Sübhan'a sığınmış bir derviş edasındadır, güllerin Şehnaz'da oluşuna Nevâ makamından ötüşüyle seslenmektedir.

Bülbül, *hezâr* adı ve bu adı alışının kültürel kodlarına da îmada bulunularak fikreden, şükreden ve gece gündüz Tanrıyı zikreden bir hâl ile anlatılır:

Evveli fikr eder bülbül
Haline şükr eder bülbül
Hûda'nın binbir ismini
Rûz u şeb zikr eder bülbül
(Çelebioğlu 1995:73)

Sonuç

Edebiyat eseri ortaya koyanların biyografilerine ve kültürel aidiyet alanlarına bağlı olarak eserlerinin şekillendiği, insana ve ilişkilerine yükledikleri anlamların yetişme ve yaşama tarzları ile sosyo-kültürel çevrelerine göre de çeşitlendiği anlaşılmaktadır. Edebiyatta bülbülün genellikle aşk konusu işlenirken ve ötüşüne bağlı olarak yer aldığı, ancak ötüşünün nedenlerine yaklaşımların çok farklı olabildiği görülmektedir.

Bülbül âşığın sembolüdür ve erkektir. Konuyla ilgili kullanılan örnek mânilerin sahipleri olan cinaslı mâni ve mâni faslı icracıları da tamamıyla erkeklerden oluşmaktadır. Çoğunlukla kitabî olarak mâni faslı tertip veya icra edenlerin de, onlardan farklı olmak üzere irticalen ve atışma zeminlerinde bülbül konusunu işlerken cinaslı mâni söyleyenlerin de sözleri aşka dairdir. Tulumbacıların söyledikleri başta olmak üzere cinaslı mânilerde insanın insana aşkı, bekçi babaların mânilerinde ise insanın Tanrı'ya olan aşkı anlatılmıştır. Tulumbacıların eserlerinde bülbülün yanında dem, meze, sâkî, mest olmak ve dünyevî aşk, bekçi babaların eserlerinde ise din temelli çağrışımlar öne çıkmaktadır.

Cinaslı mânileri söyleyenler de İstanbul'dadır, mâni fasıllarını söyleyenler de. Hatta yangın konusu bu iki grubun da temel görev alanlarındadır, ama bir yere kadar. Yangının haber verilmesinde bekçi babalar, söndürülmesinde ise tulumbacılar devreye girer. Aynı şehrin aynı mahallelerinde olsalar da aynı mahallerinde değillerdir. Çalgılı kahvehane, tulumbacı koğuşları, gazino vb. tamamı erkeklere mahsus kapalı mekânlar, mâni dışında eserler de veren tulumbacılar için edebiyat mahfilleri olurken; bekçi babalar mahallenin içinde, açık mekânlarda, sokaklarda kadın erkek, genç yaşlı, çoluk çocuk ile iç içedirler. Cinaslı mâniler atışma zeminlerinde, mâni fasılları ise rekabet alanının dışında icra edilmişlerdir. Bu açıdan

bakıldığında meydana getirilen eserin içeriğinin oluşumunda, muhatapların ve sosyal etkileşim alanının izlerini takip edebiliriz.

Edebiyat, toplumu yansıtan "ayna" ise de aynaya hangi açıdan bakıldığını da dikkate almak gerekmektedir. Aynı şehirde, aynı mahallede, aynı türde -mâni türünde- eser verenler neden aynı yaklaşım biçimlerini sergilememişlerdir? Söyledikleri kadar söyleyişleri de dikkat çekip bülbül lakabı veya sıfatını da almış olan tulumbacıların anonim biyografilerinin karakteristiğine baktığımızda gençlik, bohem hayatı yaşama, kabadayılık, vurdulu kırdılı âlemler, çalgılı çengili, içkili eğlencelerle örülü bir sosyal zemin karşımıza çıkmaktadır. Bekçi babalar ise orta yaşlarını çoktan geçmiş, düzenli hayatlar kurmuş, güven oluşturmuş, tarikat mensupları gibi giyinip, dinî mevzularla meşgul olan adamlardır. Bülbül ötüşü biraz da bundan dolayı kimisi için dem çekmek olmuştur, kimisi için zikir.

NOTLAR

1 "Yund kuşu senden kaçar, bende kırlangıç dinlenir. Bülbül tatlı öter, erkek dişi uçuşur." Bk.: Besim Atalay, *Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. III, Ankara, Türk Dil Kurumu, 1941, s.178.

2 Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig I Metin*, (Reşit Rahmeti Arat), 5.bs., Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007, s.25. Arat, metnin çevirisini şu şekilde vermiştir: "Çiçek bahçesinde bülbül binlerce sesle ötüyor; sanki gece-gündüz Mezâmir okuyor." Bk. : Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig II Çeviri* (Reşit Rahmeti Arat), 5.bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s. 17.

3 Kullanılan örneklerin kaynakları ve daha fazla örnek için bk.: Millî Kütüphane Başkanlığı, *Türk Atasözleri ve Deyimleri I*, İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı, 2001, s. 71, 105; Millî Kütüphane Başkanlığı, *Türk Atasözleri ve Deyimleri II*, İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı, 2001, s. 116.

4 Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın bu beytinde hezâr birinci mısradaki bûm dolayısıyla bülbül demektir. İkinci mısra yalnız başına alındığı takdirde hem bülbül hem bin adedi manasını ifade eder. Bk.: Ahmet Talât Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, 2. bs., (Haz. : Cemal Kurnaz, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2004.s. 147.

5 "Can gözünü rahat uykusundan erkence uyandır. Sabahın ilk saatlerinde çemen bülbülleriyle beraber Mevlâ'yı zikreyle." Başka örnekler ve daha geniş bilgi için bk. : Ömür Ceylan, *Kuşlar Divânı Osmanlı Şiir Kuşları*, 4. bs., İstanbul, 2015, s. 62.

6 Bu sahada bilinen en hacimli eser olup 1475 dörtlükten oluşan **Ramazan-nâme**'de bir mâni dörtlüğünde Emir Mustafa adı geçmektedir. Bu, kesin olmamakla birlikte eserin Emir Mustafa tarafından tertip edildiğini düşündürebilir, ama bu fasılların icraları bekçi babalar gibi müellif veya mürettibi olduğu tahmin edilen kişinin de hayat hikâyesine dair bilgimiz bulunmamaktadır. Daha geniş değerlendirme ve bilgi için bk.: Âmil Çelebioğlu, *Ramazan-nâme*, İstanbul, MEB, 1995, s. 11-13.

KAYNAK KİŞİLER

K.K.1: Ergün Bacak, İstanbul / 1984, Yüksek lisans mezunu, Öğretim görevlisi, Sarıyer-İstanbul, 29 Ağustos 2017.

K.K.2: Kâmil Katırcıoğlu, İstanbul / 1963, Lise mezunu, Esnaflık, Üsküdar-İstanbul, 3 Mayıs 2002.

KAYNAKÇA

Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet Merasim ve Tâbirleri Âdât ve Merasim-i Kadime, Tâbirat ve Muamele-i Kavmiyye-i Osmaniye*. (Haz. : Prof. Dr. Kâzım Arısan ve Duygu Arısan Günay), İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 1995.

Ahmed Râsim, "Bekçi!..Sen…Sus!.. ", *Muharrir Bu Ya*. (Haz. : Hikmet Dizdaroğlu), İstanbul: MEB, 1990, s. 355-362.

_____, "Mani", *Muharrir Bu Ya*. (Haz. : Hikmet Dizdaroğlu), İstanbul: MEB, 1990, s. 167-179.

Akalın, L. Sami, *Türk Folklorunda Kuşlar*. Ankara: TC. Kültür Bakanlığı, 1983.

Alangu, Tahir, Çalgılı Kahvehanelerdeki Külhanbey Edebiyatı ve Nümuneleri. İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası, 1943.

Albrecht, Milton C., "The Relationship of Literature and Society", *American Journal of Sociology*, C. 59, No. 5 (Mar., 1954), s. 425-436.

Alver, Köksal, "Türkiye'de Edebiyat Sosyolojisi Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme" *Sosyoloji Konferansları*, No: 52, (2015/2), s.343-354.

Atalay, Besim, *Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi*. C. III, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1941.

Bayrı, Mehmet Halit, "Eski Bir Mâni Mecmuası II", *Türk Folklor Araştırmaları*, S. 68, Mart 1955a, s. 1083-1084.

_____, "Eski Bir Mâni Mecmuası III", *Türk Folklor Araştırmaları*, S. 69, Nisan 1955b, s. 1102-1104.

_____, "Meydan Şairlerinden Birkaçı", *Türk Folklor Araştırmaları*, C. I, S. 12, Temmuz 1950, s. 182-183.

_____, İstanbul Folkloru. İstanbul: Eser Yayınları, 1972.

Bozkaplan, Şerif Ali, *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Kuş İsimleri ve Onların Sistematiği*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992, s. 60.

Ceylan, Ömür, *Kuşlar Dîvânı Osmanlı Şiir Kuşları*. 4. bs., İstanbul: Kapı Yayınları, 2015.

Çelebioğlu, Âmil, *Ramazan-nâme*. İstanbul: MEB, 1995.

Daşdemir, Özkan, "Davutoğlu Süleyman Hikâyesinde Kuşların Menşei ile İlgili Açıklayıcı Bilgiler", *Kuş Dili Dilde, Edebiyatta ve Sanatta ve Kuşlar* (Haz.: Emine Gürsoy Naskali, Ayşe Şeker) s. 308-327.

Duhan, Roshni "The Relationship Between Literature and Society", *Language in India*, C. 15:4 April 2015, s. 192-202.

Emeksiz, Abdulkadir, İstanbul Mânileri. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2007.

Ercilasun, Ahmet vd. (Haz.), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991.

Ergun, Metin, *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi*. C.: 1, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1997.

Goldmann, Lucien, *Essays on Method in the Sociology of Literature*. (Translated and edited by William Q. Boelhower). Telos Press, St. Louis, MO., 1980.

Hattox, Ralph S., *Kahve ve Kahvehaneler Bir Toplumsal İçeceğin Yakındoğu'daki Kökenleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Kaya, Doğan, *Anonim Halk Şiiri*. Ankara: Akçağ, 1999.

Koçu, Reşad Ekrem, "Bülbül", İstanbul Ansiklopedisi, C.VI, İstanbul, 1961.

_____, İstanbul Tulumbacıları. İstanbul: Ana Yayınları, 1981.

Koz, Sabri (Haz.), *Bekçi Baba*. İstanbul: Kitabevi, 1998.

_____, *Gül Ağacı Boy Vermez Ermeni Harfli Türkçe ve Ermenice Mâniler*. İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2014.

Kösemihal, Nurettin Şazi, "Edebiyat Sosyolojisine Giriş I Sanat ve Edebiyat Sosyolojisine Toplu Bir Bakış", İstanbul, *Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, S. 19-20, 1964-1966 (Ayrı basım: 1967)

Kurnaz, Cemal, "Bülbül", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 1992, C. 6, s. 485-486.

Millî Kütüphane Başkanlığı, *Türk Atasözleri ve Deyimleri I*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, 2001.

_____ *Türk Atasözleri ve Deyimleri II*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, 2001.

Mor, Gökmen, "Divanü Lugati't Türk'te Kuş Adları Üzerine Bir İnceleme", *Researcher: Social Science Studies*, C. : 4, S. 7, 2016, s. 74-95.

Onay, Ahmet Talât, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*. 2. bs., (Haz. : Cemal Kurnaz), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2004.

Ozansoy, Halit Fahri, *Eski İstanbul Ramazanları Bütün* Âdetleri Eğlenceleri Hâtıraları *Fıkraları*. İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1968.

Somçağ, Selim, "İstanbul'da Kuşçuluk – 3 Kuşçular: Bir Nağmeye Adanan Ömür", İstanbul *Araştırmaları*, S. 3, Ekim 1997, s. 85-87.

Yavuz, Kemal, *Gülşehrî'nin Mantıku't-Tayr'ı (Gülşen-nâme) –Metin ve Günümüz Türkçesine Aktarma I*. Ankara: Kırşehir Valiliği, 2007.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig I Metin*. (Haz. : Reşit Rahmeti Arat), 5.bs., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.

_____, *Kutadgu Bilig II Çeviri*. (Haz. : Reşit Rahmeti Arat), 5.bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.